

AZ ÖNÉLETRAJZÍRÁS NEHÉZSÉGEI

V A R G A I S T V Á N

Az irodalmi életrajz ez ideig tudományos pontossággal még nem definiált műfaj. Más szóval: nincsenek meghatározva határai, és épp ezért rendkívül gyakoriak az átfedések, hiszen az önéletrajz tartalmaz kordokumentumokat, magában hordozza mondjuk az önéletrajzi regény elemeit, sőt frójának szolgálhat a történelem szemléltetésére is. Az irodalmi önéletrajznak talán legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy tényekről akar beszámolni. Goethe, Rousseau és Fontane önéletrajzukban ezt nyíltan ki is mondják. Philip Roth, modern amerikai író önéletrajzi művének címe pedig *A tények*. Önéletrajzot írója akkor vet papírra, amikor már bizonyos életkor elért, amikor már úgy mond több van mögötte, mint előtte, legalábbis az évek számát illetően. Felvetődik a kérdés: miért is ír valaki irodalmi önéletrajzot? Az alapindíték az esetek döntő többségében annak a letisztázása, hogy „ki vagyok én tulajdonképpen”. Tehát az önéletrajz komoly kísérlet önmagunk felkutatására, életünk alapvonalainak felfedezésére. Épp ezért nagyon gyakran az önéletrajz írása bizonyos élvezetet is jelent szerzője számára: „feltámaszthat” régen elhunytakat, újra átélheti az élet örömeit és bánatait, még hozzá abban a biztos és megnyugtató tudatban, hogy végeredményben mindenben sikeresen túljutott. Vagy ahogyan Philip Roth fogalmazza meg említett művében: „Elsősorban magam előtt akartam láthatóvá válni.” Szerinte a „személyes történetírótól elvárják, hogy végsőkéig ellenálljon a hamisításra, torzításra és tagadásra csábító szokványos impulzusnak”. Günter de Bruyn *Zwischenbilanz* című önéletrajzának kezdetén közli az olvasóval, hogy „most megkísérlem életemet közvetlenül bemutatni, szépítés és álcázás nélkül”. Aztán így folytatja: „A hivatásos hazudozó (és itt írói mivoltára utal) most a valóságot mondja el. Megígéri, hogy amit mond, azt becsületesen megmondja, de nem ígéri meg, hogy mindent

megmond.” Tehát az igazi önéletrajzírók azzal a céllal kezdenek neki életük megírásához, hogy a tényekre, csakis a tényekre támaszkodva feltárják énjüket.

Az önéletrajz írója érett és kiforrt jellem. Életrajzot azért ír, hogy bemutassa, hogyan lett olyanná, amilyen az adott pillanatban, azaz műve megírásának idejében. Olyan ez, mint amikor valaki gyötrelmesen feljut egy hegycsúcsra, és ott megpihen: visszanéz a völgybe, és szemével igyekszik követni a kacsaringós kis ösvényt, amelyen a csúcsra jutott. A megtett út leírása csak az első pillanatra tűnik könnyű feladatnak. Mert nagyon hamar kiderül, hogy legalább olyan nehéz, ha még nem nehezebb, mint a csúcsra jutás. Az önéletrajzírás számtalan buktatót és csapdát rejteget magában. S ezzel az önéletrajzírók, legalábbis a becsületesek, nagyon is tisztában vannak, s igyekeznek elkerülni őket. Kisebb-nagyobb sikerrel. A legtöbb önéletrajzíró életét valamilyen útnak látja, amelyen számos döntő esemény vagy fordulat adódott, és ezek alakították ki jellemét. Épp ezért óhatatlan a szelektálás, különbséget kell tenni a fontos és a jelentéktelen esemény között. Az életrajzírónak megadott az a teljes szabadság, hogy a válogatást teljes mértékben az általa kidolgozott mércék alapján végezze. Hiszen élete folyamán gyakran történt meg, hogy olyan élményben volt része, amelyet a megélés pillanatában rendkívül fontosnak tartott, de most, az önéletrajz írásakor, jelentéktelennek talál, és ezért egyszerűen kihagyja. Az esetek óriási többségében az önéletrajz írója emlékeire kényszerül támaszkodni, mert a korabeli naplók, feljegyzések vagy levelek csak a pillanatnyi hangulatot tükrözik vissza, nem pedig az írásban rögzített élményanyag jellemformáló erejét. Tehát marad az emlékezet, márpedig mondjuk a történészek szerint a tények felkutatásakor az emlékek a legkevésbé megbízható források, csak a végső esetben vethetők be, és akkor is óriási fenntartással. Ahogyan de Bruyn mondja: „A hitelesség természetesen a csaloika vagy hiányos emlékezés lehetőségének függvénye.” Mert az emlékezés egyszerűen és szükségszerűen átalakítja a múltat: felfokozza, kiegészíti vagy leredukálja. Még az időbeli adatok hitelessége is kérdéses, vonatkozik ez elsősorban a legkorábbi emlékekre. Aztán az is előfordul, hogy az író másoktól oly sokszor hall egy történetet önmagáról, hogy az egyszerűen elnyomja a sajátját. Ha egy mód van rá, az önéletrajz írójának emlékei hitelességét mindig le kell ellenőriznie (ilyenkor nagyon jól jön mondjuk egy-egy fénykép). Az igazi önéletrajzíróknak a végsőig bizalmatlanul kell viszonyulnia emlékeihez, még saját korabeli feljegyzései is gyanúsak lehetnek. Philip Roth szinte a végsőig bizalmatlan saját emlékeivel szemben: „A múlt emlékképei nem a tények, hanem a tényekről szőtt képzelgések emlékei.” Paul Auster *Holdpalota* című regényében szintén utal erre a nehézségre: „Szavakban kell kifejeznem, valaki más számára előhívnom a közvetlen érzéki benyomást.” Gore Vidal *Élő adás a Golgotáról* című regényében egyáltalában kétségbe vonja az igaz-

ságot kifejező önéletrajz megírásának lehetőségét: „Tudjuk, az írás az igazság potenciális ellensége, hiszen a szavak legfeljebb közelítőlegesen képesek visszaadni a megtörtént és az emlékezetben megőrzött eseményeket.” Szerinte az „emlékezet valóságos csapda: kiigazítja, észrevétlenül a jelennek rendeli alá a múltat”. S ezzel a kör tulajdonképpen lezárul, mert ez a megállapítás igazolja az előzőekben megfogalmazott észrevételünket, miszerint az önéletrajz szolgálhat arra, hogy megmagyarázza szerzőjének jelenlegi énjét. Igaza van Philip Rothnak, amikor azt állítja, hogy minden irodalmi műfaj közül talán ezt lehet legjobban csürni-csavarni, holott a csürés-csavarás a fikció eszköze és egy másik műfaj, a regény kelléke.

Egyébként Günter de Bruyn azon írók közé tartozik, akik a végsőkig komolyan veszik az önéletrajzírást, és rendkívül alapos és hosszan tartó előkészületeket tesznek ennek érdekében. Erre utal kijelentése: „A megjelenítés az önéletrajz írásakor az a képesség, hogy az elmúltat jelenné tegyük, megmutassuk a lényegeset a dolgok alakulásában, összegezzük a részigazságokat, megkíséreljük bemutatni a teljes igazságot az író és megírt énről.” A lényeg, véleménye szerint, a teljes igazság megjelenítésén van. Ha teljes igazság utáni igény nincs jelen, akkor az önéletrajz emlékirattá alakul át. Pablo Neruda *Bevallom, éltem* című emlékirataiban beismeri, hogy „ezek a memoárok vagy emlékek szaggatottak, és olykor a feledékenység nyoma is rajta van, mert pontosan ilyen maga az élet is”, vagyis eleve kizárja a teljes igazság megírását. Itt azonban azonnal felvetődik az igazság kérdése, de Bruyn megfogalmazásában: „Az igazság esetében az a nehéz, hogy sok van belőle, mivel mindenkinek megvan a maga igazsága.” Önéletrajzíráskor épp ezért elkerülhetetlen a szubjektivitás. A harmadik személyben elmondott önéletrajz a tárgyilagosságnak csak a látszatát kelti. A végsőkig visszafogott szubjektivitás viszont kevés embernek adatott meg, regényíróknak talán a legkevésbé. Épp ezért Günter de Bruyn a legsikeresebb önéletrajzíróknak Bismarckot és Benjamin Franklint tartja. Ez a tény viszont azt a nézetet támasztja alá, mely szerint az önéletrajz csak részben tartozik az irodalomhoz. Ezzel szemben az önéletrajzi regény, amelyből bőven van példa, nem önéletrajz, mert benne a tényeken, az objektív és teljes igazságon erőszakot tesz a szépirodalmi alkotásokban uralkodó elem: a képzelet.

A komoly regényíró nemcsak azért ír önéletrajzot, hogy megválaszolja a kérdést: ki vagyok, hanem azért is, hogy saját életén keresztül egy kor krónikásává váljék. Épp ezért az önéletrajzi irodalomban jelentkezik az én és a történelem viszonyának problémája. Ez azért van, mert az irodalomban ábrázolt nemcsak magát képviseli, hanem mást is jelent. Minden életírás ugyanakkor történelemírás is, de nagy a veszélye annak, hogy a történelmet meghamisítja. Például hogyan lehet a történelmet bevonni a gyermekkor

ábrázolásába, amikor a gyermek még nem tudott a történelmi eseményekről, és azok esetleg nem hatottak be kis világába. Ilyenkor az önéletrajz írója kénytelen szerepet változtatni, és a megöregedett visszapillantó én bőrébe bújni. Ez teszi lehetővé számára, hogy önéletrajzába utólag „belemagyarazza” a történelmet. Ilyenkor viszont nagyon jól jön az időbeli távolság: nyilvánvalóvá válnak az egyes események közötti értékrendi különbségek, és ez megkönnyíti a szelektálást. Mert a tegnapi eseményei még nem történelem.

Bármennyire is igyekszik az önéletrajzíró tárgyilagos lenni, műve mégis szubjektív. Lényeges a teljességre való törekvés, mint már jeleztük, az igazság kiderítése. Márpedig az igazság nem abszolút, hanem merőben szubjektív és korhoz kötött. Mert a szerző függ a kor szellemétől és jómaiga életkorától, amikor visszapillantott életére, például hatvanéves korában nyilvánvalóan másképpen látja a dolgokat és másképpen gondolkodik, mint később nyolcvanévesen. Legyen erre bizonyíték Kodolányi János *Süllyedő világ* című önéletrajzi műve. Írását 1940-ben befejezte Budapesten. Amikor a könyv 1965-ben megjelent, tartalmazta a szerző 1964 júliusában Akaratyán írt utószavát is. Így ír arról az érzésről, amikor vagy huszonöt év múltán újra kézbe vette könyvét: „A szó szoros értelmében megrendültem és megdöbbentem, amikor egy – és hangsúlyozom: csak egy! – barátom művemnek ezekre a hozzám méltatlan és távoli álló, merőben idegen részleteire felhívta a figyelmemet. Nem tudtam elhinni, hogy valóban én vagyok e nem is túlságosan jelentékeny részleteknek egykori írója. Szédülten álltam és bámultam. Ez nem én vagyok, ez nem azonos velem, itt a hang Jákobé ugyan, de a kéz Ézsaué . . .” Ennek eredményeképpen egyes részleteket kiiktatott, mivel azokkal a nyilvánosság előtt nem vállalt felelősséget. Mi pedig feltehetjük a kérdést: ha az élet megadta volna a lehetőséget Kodolányi Jánosnak, hogy újabb huszonöt év múlva kézbe vehesse a *Süllyedő világ* revidiált változatát, vajon nem végzett-e volna egy újabb kiigazítást? Günter de Bruyn véleménye szerint az „önéletrajz lényege abból áll, hogy életünk múltját a jelenből szemléljük”. Ki kell hangsúlyozni, hogy az önéletrajz sohasem helyettesítheti az életrajzot. Az életrajz célja az objektivitás. Már amennyire sikerül megvalósítani. Az életrajzzal szemben az önéletrajznak különös varázst kölcsönöz az „akkor” és a „most” állandó játéka. S hiába igyekszik az önéletrajzíró is a lehető legnagyobb fokú önállóságra, műveiből nem tudhatjuk meg az igazságot. Csak az önéletrajzíró által a múltból kialakított igazságképet. Ezt nevezhetjük a „művészet igazságának”. S amikor az emlékek egyszer a papírra kerülnek, önállókká válnak, megválnak szerzőjüktől, mintha nem emlékekről, hanem szépirodalmi alkotásról volna szó. Ezáltal az önéletrajzíró szegényebbé válik, énjének egy részét a nyilvánosság rendelkezésére bocsátotta. Vagy ugyanakkor megkönnyebbülést is jelenthet ez?

Az önéletrajzírás legmélyebb rétegeibe jutott el Philip Roth *A tények* című könyvét írva. Erre utal az alcíme: Egy regényíró önéletrajza. Mesterien megszerkesztett és játékos alkotás. Philip Roth egy „kedvenc” regényfigurája az író Nathan Zuckerman, és a könyv előszavában ehhez a fiktív figurához fordul: olvassa el könyvét és közölje vele, alkalmas-e kiadásra. Ezt követi a négy esemény köré összpontosított önéletrajz, majd lezárásként azt Nathan Zuckerman terjedelmes véleménye követi. Tehát tulajdonképpen arról van szó, hogy az első egységben a szerző kifejezi szándékát, hogy jó néhány regénye után megírja tárgyilagos önéletrajzát, s miután ezt valójában megírta, bírálóan méri fel a kapott eredményt. Már a könyv mottója is, a fiktív Nathan Zuckerman mondása, utal a dolgok elválaszthatatlanságára: „Micsoda történetekké változtatják az emberek az életet, micsoda életké a történeteket.” Philip Roth tényeket szedett össze egy regényíróról, aki történetesen ő maga. Könyve tehát valójában regény, amelynek tárgya egy önéletrajz. A Nathan Zuckermanhoz intézett részből kiderül az is, hogy mi indította Philip Rothot arra, hogy önéletrajzát megírja. „Naivitásra vall, amikor egy hozzám hasonló író azt állítja, hogy »álcázatlanul« adja magát és a »regényességtől mentes életet« ábrázolja. Ugyanakkor cseppet sem az ínyemre való túlzott leegyszerűsítést provokálok ki azzal, hogy kijelentem, a tények felkutatása talán valamilyen önterápia lehetett. Az ember többnyire bizonyos gyötrő kérdések miatt kezd vájkálni a múltjában, más szóval fel akarja deríteni, milyen események vezették e kérdésekhez. Az önéletrajzíró nem teszi eszményeinket a tények rabszolgájává – ilyesmiről szó sincs –, csupán egy a múltunk értelmét kihámozó, meggyőző hipotézis révén történetek láncolatává fűzi össze a tényeket.” Philip Roth tehát önéletrajzát „gyógyítás” céljából írta meg, mert így akart megszabadulni (kiírni magából) a múlttal kapcsolatos traumáit. Esetében ez rendkívül bonyolult folyamat volt. Tudniillik regényeiben szinte mindig magáról mesél, némi átalakításokat eszközölve mindig jómagá a főhős. E szemszögből nézve a dolgokat, művei regényesített önéletrajzok, de most *A tényekben* „elsősorban magam előtt akartam láthatóvá válni”. Nathan Zuckerman erre remekül ríposztos: „Az a gyanúm, hogy annyiszor írta meg önmaga alakváltozásait, hogy már azt sem tudja, hogy kicsoda, vagy ki volt valaha. Mára két lábon járó szöveggé vált.” Igaz, ezt Philip Roth is kimondja: „ . . . elegendem van a sok álarcból, álruhából, torzításból és hazugságból”. Végre jómagá akar lenni a téma.

Ha összegezni próbálnánk a fentiekben idézett gondolatokat, talán arra a megállapításra juthatnánk, hogy az irodalmi életrajz mércéi rendkívül nehezen megfogalmazhatók. Tulajdonképpen két nézet van kialakulóban ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint már léteznek mércéi az irodalmi önéletrajzírásnak, mint például a feltétlen ragaszkodás a tényekhez, a lényeges dolgok megkü-

lőnböztetése a lényegtelenről, a tárgyilagosságra való törekvés, az önéletrajz rugalmas beágyazása egy meghatározott korba, röviden: merő tényekből egy elbeszélő művet alkotni. Ezeket a mércéket még finomítani kell és következetes alkalmazásuk a teljes igazságot tartalmazó alkotást szüli. Hiszen még Philip Roth is, aki Günter de Bruyn az előző mondatban lefektetett alapelveit, mint megvalósíthatatlant elutasítja, azt állítja, hogy „egy a tényekhez hűen ragaszkodó könyv, a tények lepárlása, amely lemond a buja képzelet szent hevületéről, olyan jelentéseket dob felszínre, amelyeket a regényesítés homályba burkolt, felfújt, sőt visszajára fordított, és így nem kevés kíméletlen igazságra ébreszti rá”. Ugyanakkor épp ő az, aki *A tényekben* bizonyítja, hogy az író képtelen tárgyilagosságot írni. A regényesítés ördöge minden sorában ott lapul, és hiába a tények feltétlen tisztelete, a szelektálást végeredményben mégiscsak az önéletrajzíró végzi, és annak tulajdonít megfelelő fontosságot, amit ő az idő távlatából és szubjektivitása szűrőjén áteresztve annak tart.

Kodolányi János szerint „az embert az választja el döntő módon az állatvilágtól, hogy azzal szemben sohasem befejezett, sohasem végleges, sohasem betetőzött lény”. Az ember élete folyamán állandó változásokon esik át, benne állandóan erők, eszmék szüntelenül munkálkodnak, jelleme, világképe (vagy világnézete) napról napra alakul, hiszen közösségekben él és benne levő kisvilága a külső nagyvilág hatásait percről percre kénytelen befogadni, szűrni, elraktározni vagy kivetni. Amikor pedig egy nap leül íróasztalához, hogy valamilyen indíttatásból megírja irodalmi önéletrajzát, ennek az örökké tartó folyamatnak egy szakaszában van. Ilyenkor gyakran egy olyan képet készít önmagáról, amilyen talán szeretett volna lenni, de amilyen végül is sohasem lett. Még a legőszintébb vallomások pillanataiban is az önéletrajzíró még önmagát is képes becsapni és áltatni önmagát egy hamis képpel. Ismét Kodolányi Jánost kell idéznem: „De hát az ember nem mindig a végsőt, a változhatatlant, a lényegét fogalmazza meg. Csupán élete egy-egy szerencsés pillanatában tökéletes művészi, vonzásai és taszításai, uralkodnak rajta a maga egyéni, nyílt vagy titkos félelmei, vágyai: sőt, uralkodnak azok az erők is, amelyek gyermekkorában hatottak rá, és alakították tetszése-nemtetszése szerint. Mert ki lehet olyan tökéletes, hogy lelki életének egész beláthatatlan, tudatos és tudattalan világa fölött tudna uralkodni, és mindig résen álló ítélete tévedhetetlenül tudná elhajítani vagy megtartani a rosszat és a jót, ahogy majd évtizedek múltán az elfogulatlan szemlélő átéli?”

Az önéletrajz tehát nehezen definiálható, változókéony belső szerkezetű műfaj, a tények és a képzelet egyedül keveredése, amely végeredményben két igazságot tartalmaz: a művészetét és a pillanatét. A pillanat igazsága izzik az önéletrajzban.